

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՅ ՊԱՐԲԵՐԱԹԵՐԹԸ ԵՎ ՆՐԱ ԽՄԱԳԻՐԸ

Մ. Շ. ՄԵԻՐԱՐՅԱՆ

«Ազգարարի» հրատարակության օրվանից անցել է երկու դար: Այդ ժամանակամիջոցում աշխարհի տարբեր երկրներում լույս տեսած երեք հազարից ավելի պարբերականներ իրենց ամենաբազմազան դասկերպումներով հարստացրել են մեր իրականությունը, մասնակից դարձել ազգի հոգևոր արժեքների ստեղծմանը, ապագա սերունդներին հասցրել հայ ժողովրդի կյանքի տարեգրությունը:

Ջարմանալի չէ, իհարկե, որ հայ լրագրությունն սկզբնավորվել է մայր Հայրենիքից հեռու, հնդկական հողում: Նշանակալից այդ իրադարձությունը Հնդկաստանի հայ գաղթօջախի հանրային կյանքի զարգացման բարձր աստիճանի և, մասնավորապես, հնդկահայ առաջին լուսավորիչների ազգանվեր գործունեության տրամաբանական արդյունքն էր: Այստեղ է, որ XVIII դ. կեսերից սկսում է կազմավորվել և հետագա տասնամյակներում իր գործունեությունն է ծավալում մեր պատմության մեջ հռչակված հայ լուսավորիչների «Մադրասի խումբը»: Այդ խմբի հիմնադիրը և ողորդողը հայ լուսավորիչ, ազգային-ազատագրական շարժման ճանաչված գործիչ Շահամիր Շահամիրյանն էր, որն իր նպատակն էր դարձրել Հայաստանի ազատագրության խնդիրը: Ուշագրավ երևույթ է, որ XVIII դ. 60-ական թվականների սկզբներին 40-ամյա Շահամիրյանը, հայ և անգլիացի ուսուցիչներ վարձելով, զբաղվում է ինքնակրթությամբ և տիրապետելով անգլերենին, սկսում է ուսումնասիրել եվրոպական լուսավորականության գաղափարները: Պատմության անկասելի տրամաբանությամբ, անշուշտ, այդ տարիներին մեկ այլ ականավոր գործիչ՝ Մովսես Բաղրամյանը, որը կրթությունն ստացել էր Նոր Զուգայի նշանավոր Ամենափրկչյան վանքում, շրջագայում էր հայ ազատագրական շարժման առաջամարտիկ Հովսեփ Էմինի հետ և իր ավագ ընկերներից ուսանում ազատագրական շարժումներին անհրաժեշտ քաղաքագիտության հիմունքներն ու ռազմական գործը:

1762—1767 թթ. ժանր դեգերումներից հետո, համոզվելով, որ այդ պահին Հայաստանում դեռևս հնարավոր չէ ազատագրական շարժումների կազմակերպումը, Բաղրամյանը բաժանվում է Էմինից և մեկնում Մադրաս: Այստեղ նա նվիրվում է լուսավորական-հրապարակախոսական գործունեության, դառնում Շահամիրյանի գաղափարական զինակիցը և նրա ողորդող Հակոբի դաստիարակը: 1772 թ. Շ. Շահամիրյանը Հակոբի անունով տպարան է հիմնադրում Մադրասում, որտեղ լույս տեսած զրքերում, առաջինը ժամանակի հայ իրականության մեջ, արժարժվում էին եվրոպական լուսավորականության գաղափարները և քննարկվում Հայաստանը օտար նվաճողներից ազատագրելու և բարեփոխելու ուղիները: Այստեղ 1772 թ. տպագրվում է Մ. Բաղրամյանի «Նոր տեսակ որ կոչի յորդորակ» դիրքը, որով դրվում է հայ քաղաքական հրապարակախոսության հիմքը:

Քաղաքային աշխատությունն ամբողջովին տոգորված էր հայ ժողովրդի ազգային-ազատագրական պայքարը կազմակերպելու պաթոսով և գործնական հրահանգներ էր պարունակում այդ շարժումը նախապատրաստելու ուղղությամբ: Հեղինակը պարզաբանում էր երիտասարդության, հայ ժողովրդի և հոգևորականության անելիքները, պրոպագանդում ժողովրդի լուսավորության և նրա միասնականության անհրաժեշտությունը, մատնանշում Հայաստանում ստեղծվելիք ապագա հանրապետական համակարգի կառուցվածքը: Դրան հաջորդում է Մադրասի հայ համայնքի ինքնավարու-

թյան օրենսգրքի տպագրությունը՝ կազմված Շահամիր Շահամիրյանի ձեռքով (ստորակ որ կոչի նշաակ վասն կառավարելու ինչս որոց և առանց կտակ նշեցելոց», 1783 թ.): Այդ կանոնադրությունը, որ նախատեսված էր նպաստելու գաղթօջախի ինքնավարության և կենսունակության ամրապնդմանը, իբրև գործող օրենք, կիրառության մեջ է մտել 1784-ին և գործադրվել մի քանի տասնամյակ: «Նշաակում» որոշակիորեն նշված էին պետության և եկեղեցու անջատման կարևորությունը, ինքնավարության բարձրագույն ատյանի՝ Մադրասի հասարակաց ժողովի ընտրության սկզբունքները և այլն: Ուշագրության արժանի է նաև Ռուսաստանի օգնությամբ Հայաստանի ազատագրության ծրագիրը: Շահամիրյանն այստեղ չի մոռանում խոսել նաև ապագա ազատ հայրենիքում՝ Արարատյան աշխարհում, սեփական օրենքներ հաստատելու անհրաժեշտության մասին և, երագելով այդ օրերը, գրում է. «Երանի՜ և բազմիցս երանի՜ արանցն յայնոցունց, որում գտանիցին այն ոսկեզօծ ժամանակն երջանկութեան»¹:

1788—1789 թթ. տպագրվում է Շ. Շահամիրյանի «Որոգայթ փառաց» մեծատաղանդ աշխատությունը, Հայաստանի ապագա պետության Սահմանադրության նախագիծը: Առաջին բաժնում քննության առնելով ազատագրված Հայաստանում ստեղծվելիք պետականության բնույթը, Շահամիրյանը նախապատվություն տալիս է հանրապետական համակարգին: Երկրորդ բաժնում սահմանվում է Հայաստանի պետական բարձրագույն մարմնի ընտրությունների կարգը: Բազմապիսի խնդիրների հետ մեկտեղ գրքում բարձրացվում են խոսքի, գործի և մտքի ազատության, եկեղեցին պետությունից և դպրոցը եկեղեցուց բաժանելու հարցադրումները: «Որոգայթ փառացը» համարելով «Հայաստանի ապագա կազմակերպության վերաբերյալ մեծակերտ ուսուցիչ», հնդկահայ գաղթօջախի լուսավորական շարժման պատմության լավագույն հետազոտող Թադևոս Ավդալբեգյանը Շահամիրյանին համարում է «Քրանսիական մեծ հեղափոխության գործիչների արժանավոր զինակիցը»՝ քնած Արևելքում²:

Այս պարագաներում բոլորովին էլ պատահական չէր, որ երբ երկարամյա ճանապարհորդություններից հոգնած Հովսեփի էմինը հեռանում է Անդրկովկասից և Ռուսաստանից, Մադրասն է ընտրում իբրև ազատագրական շարժումների նախապատրաստման նոր ծրագրի մշակման հուսալի կայան: 1773 թ. նա հասնում է Մադրաս և շարունակում մտորել իր նոր ծրագրերի և դրանց իրականացման շուրջ: Նա միաժամանակ իր քարոզներով ոգևորում է տեղի ազգակիցներին, որոնցից մի քանի մեծահարուստ հայեր նույնիսկ խոստանում են նյութապես օժանդակել նրան՝ կրկին Անդրկովկաս վերադառնալու և մարտական ջոկատներ կազմակերպելու համար: Հայտնի է, որ Հայաստանի ազատագրման էմինի մադրասյան ծրագիրը նույնպես ձախողվում է. սակայն, ազգային մեծ գործչի շփումները տեղի հայության հետ, նպատակին հասնելու նրա կամքի անսասան ուժը խանդավառում են մարդկանց, երիտասարդության ուսուցանում ազգային-ազատագրական պայքարին՝ նախապատրաստվելու միջոցները:

Հնդկահայ լուսավորիչների ծավալած գործունեության շնորհիվ գաղթօջախի հասարակական կյանքը մտնում է զարգացման իր նոր փուլը: Այս օրերին է, որ Եկատերինա Երկրորդ կայսրուհին, ընդառաջելով Սիմեոն կաթողիկոսի խնդրանքին, 1768 թ. հուլիսի 30-ի հրովարտակով Ռուսաստանի հայ գաղթօջախների հոգևոր գործերի տնօրինությունը հանձնում է էջմիածնի Աթոռին³, 1773 թ. Հովսեփ Արդուսյանը նշանակվում է Ռուսաստանի հայկա-

¹ Թադևոս Ավդալբեգյան, Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969, էջ 269,

² Նույն տեղում, էջ 272:

³ Սիմեոն կաթողիկոսն էլ նշան երախտադիտության հատուկ մաղթանք է գրում ռուսական թագավորների արեւատության համար, որը մինչև 1917 թ. կատարվում էր Ռուսաստանի տարածքում գտնվող բոլոր հայ եկեղեցիներում:

կան թեմի առաջնորդ: Նա սերտ կապեր է հաստատում Հնդկաստանի հայ գաղթօջախի հետ և տեղի պատվավոր քաղաքացիներից ոմանց հանձնարարում լինել իր ներկայացուցիչը: Արդյունքում ջերմ բարեկամական կապեր է հաստատում Շահամիրյանի հետ և վերջինիս ծանոթացնում ռուսական կայսրության բարձրաստիճան գործիչների հետ: Շահամիր Շահամիրյանը, որ Հայաստանի ազատագրման հարցում վճռական նշանակություն էր տալիս հայ-վրացական ռազմական դաշինքին, այժմ արդեն գտնում է, որ այդ դաշինքը կարող է հաջողության հասնել միմիայն ցարական կառավարության հովանավորությամբ: Այն բանից հետո, երբ Հովսեփ Արդյունքը պաշտոնապես գլխավորում է նախ Ղրիմահայության, ապա և Մոլդավիայի ու Բեսարաբիայի հայության դաշինքը Ռուսաստան և մասնակցում նոր նախընկած ու Գրիգորուպոլիս քաղաքների հիմնադրմանը (1780 և 1792 թթ.), կապերը Ռուսաստանի և հնդկահայերի միջև ավելի գործնական են դառնում: Ռուսաստանի հայոց առաջնորդն իր կոնդակներում պատմում էր հայաբնակ նոր քաղաքներում իր լուսավորական ձեռնարկումների մասին (դպրոցներ, եկեղեցիներ, տպարան) և հնդկահայերի օժանդակությունն էր խնդրում: Արդյունքյանը միաժամանակ նրանց տեղյակ էր դարձնում նորահիմն քաղաքների բնակչության նկատմամբ ռուսաց կայսրուհու մեծ ուշադրության արտահայտություններին և նրանց հուսադրում Հայաստանի ազատագրության հետ կապված հետագա առավել նշանակալից հեռանկարներով: Ոգևորված այս ամենով, հնդկահայերը շոշափելիորեն մոտ էին տեսնում հայրենիքի ազատագրումը թուրք-պարսկական բռնակալական լծից:

1780-ական թվականների սկզբին Մադրասի առաջավոր քաղաքացիները իրենց զավակների կրթության և համայնքի լուսավորական գործի ծավալման նպատակով Պարսկաստանի և Հնդկաստանի հոգևոր թեմի առաջնորդից մի արժանավոր քահանա են խնդրում: Մկրտիչ արքեպիսկոպոսը նպատակահարմար է գտնում Մադրաս ուղարկել իր տաղանդավոր քահանայներից մեկին՝ շիրազցի Հարություն Շամվոնյանին, որն արդեն յոթերորդ տարին էր, ինչ ճգնում էր պարսիկ դերվիշների մենաստանում, Բաբաբուհ (լեռների հայր) կոչվող լեռան այրերից մեկում: Քահանան կանչվում է նոր Զուլա և հինգ տարով գործուղվում Մադրաս:

1784 թ. ժամանելով Մադրաս, Շամվոնյանն ստանձնում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու ավագ քահանայի պաշտոնը: Շուտով նա այնպես է կապվում նոր միջավայրի, տեղի քաղաքացիների և նրանց հետաքրքրական առօրյայի հետ, որ հետագա իր ամբողջ կյանքը, 40 տարի, անց է կացնում այդ քաղաքում: Ժամանակակիցների հուշերից երևում է, որ Շամվոնյանն իր գործունեությամբ արժանանում է տեղի քաղաքացիների հարգանքին ու սիրուն: Մադրասի համաքաղաքացիներին նա սովորեցնում է բրուտագործության արհեստը, բամբակից թուղթ է ստեղծում, հնարում է ձիթահան մեքենա, ռսկեթել զառ է հյուսում, տպարան հիմնադրում: Հետագայում նա պատմում է, որ մեկ անգամ ռազմաբանական աղայ Շամիր Սուլթանում՝ այրն հանձնարեղ՝ դիմելով իրեն, ասում է. «Տէր հայր, լսեմ շնորհալի միտս ունիս, նօտր գիր մի նՈՒ՛ պակասէ՛ ի տպարանի մերմէ, արդ կարող ես յորինել, քանզի՛ ցանկալի է ինձ այդ տպարան, վասն անուան որդոյ իմոյ»⁴:

Շամվոնյանը ծանոթ էր տառերի ձուլման արվեստին, բայց հանձնարարությունը պարտավորեցնող էր, և նա մեծ հաջողությամբ տառամայրը պատրաստում է տպարանի համար: Կարճ ժամանակից նա հմտանում է նաև այդ գործում և լրջորեն մտածում սեփական տպարան ստեղծելու մասին: 1789 թ. Շամվոնյանն ստանձնում է իրերի անբարենպաստ բերումով Շահամիրյանի՝ լուծթյան մատնված տպարանի տնօրինությունը, վերաշինում է այն, իր ձեռքով նոր տառատեսակներ ձուլում, հները կարգավորում և ձեռ-

4 Մ ա ր մ ո ն տ ե լ, Բելիսարիոս, Մադրաս, 1809, էջ 283:

նամուխ լինում նաև հրատարակչական գործունեության⁵։ Որ Շմավոնյանը վաղուց էր նախապատրաստված այդ գործի համար, երևում է նաև գրքերից մեկի՝ Հիշատակարանի նրա այն խոստովանությունից, թե տպարան ունենալու իդժը միշտ հալել ու մաշել է իր սիրտը, առաջին գրա նկատմամբ ունեցած փափագը։ Ինչպես երևում է Շմավոնյանի հրատարակած գրքերի ընտրությունից և դրանց կցված ծրագրային առաջաբաններից կամ վերջաբանից, Շմավոնյանի տաղանդը փայլատակել է նաև հրատարակչական գործում, թեև Շմավոնյան-հրատարակիչը դուրս է մնացել մեր պատմաբանների և բանասերների ուշադրության ոլորտից։

Շմավոնյանի տպարանում 1789—1809 թթ. տպագրված գրքերը հիմնականում ընտրվում էին կամ իբրև դպրոցական ձեռնարկներ կամ այն նպատակով, որպեսզի նպաստեին երիտասարդության ընդհանուր զարգացմանը և ազգասիրական դաստիարակությանը։ Դրանցից էին՝ Ներսես Շնորհալու «Յիսուս որդին», Պաղտատար Դպիրի «Գիրք քերականության» ձեռնարկը, Դավիթ Անհաղթի «Գիրք սահմանաց», «Գիրք Պորփիրի», փիլիսոփայական գրքերը, Ֆրանսերենից՝ Մարմոնտելի «Բելիսարիոս» պատմական վեպը, եբրայերենից՝ աստվածաշնչյան «Էկզեստիկեա» կամ «Գիրք անուանեալ զեկաւար մանկանց» գիրքը և այլն։

1791 թ. Շմավոնյանն առանձին գրքույկով տպագրում է Հովսեփ Արղուսյանի կոնդակները։ Ռուսաստանի թեմի առաջնորդն այդ կապակցությամբ շնորհավորում է «հոգնահանձար» Հարություն քահանայի տպարանը և մաղթում, որ այն լինի պայծառ և հաստատուն։ Շմավոնյանի հրատարակչական գործունեությունը խրախուսում է նաև Մադրաս ժամանած էջմիածնի նվիրակ Եփրեմ արքեպիսկոպոսը։

Արդեն հրատարակչական գործունեության սկզբնական փուլում Շմավոնյանին մեծ նվիրվածությամբ օգնում էր գաղթօջախում ձևավորված լուսավորական գործիչների երկրորդ սերունդը, որը շարունակում էր Շահամիրյանի և Բաղրամյանի ստեղծած խմբակի ազգանվեր գործի ավանդույթը։ Այս գործիչներից աչքի էին ընկնում Մադրասում մեծ հեղինակություն վայելող Տեր-Թադեոս Տեր-Անդրեասյան Սոգինյանցը, առևտրական և արձակագիր, Շմավոնյանի տպարանի աշխատակից Հակոբ Այուբյանցը, երիտասարդ վաճառական և բանաստեղծ Սեթ Սամյանը, տպարանային աշխատող և թարգմանիչ Մկրտում Սիմեոնյանցը, Շահամիրյանի թոռը, նրա վաղամեռիկ Հակոբ որդու զավակը՝ Նազարը։

1791 թ. Շմավոնյանը տպագրում է Թ. Սոգինյանցի գրքույկը, որը կրում էր «Տեսարակ որ կոչի Ողբ Հայաստանեայց» խորագիրը։ Գրքույկի զաղափարական ուղղվածությունը, հայ ժողովրդի վիճակի և նրա ապագա բախտի շուրջ հեղինակի խորհրդածությունները, Մայր Հայաստանի բանաստեղծական կերպարի ստեղծումը և պոեմի դիմաոնական հյուսվածքը, այլև խորագիրը, որ հիշեցնում է «նոր տեսարակ, որ կոչի Ցորդորակ» գիրքը, խոսում են նախորդ սերնդի հնդկահայ հրապարակախոսական մտքի հետ Սոգինյանցի հայացքների ուղղակի կապի մասին։ Սոգինյանցն այդ գրքույկում զետեղել է նաև Վոլտերի «Ռուսաստանի պատմությունը Պետրոս Մեծի ժամանակներում» գրքից մի հատված և իր ձեռքը՝ նվիրված Պետրոս Առաջինին («Գովեստ կայսերն Պետրոսին»)։

Հնդկահայ գաղթօջախի հասարակական կյանքի աշխույժ մթնոլորտը, Հայաստանի մոտալուտ ազատագրության հեռանկարը և այդ կապակցությամբ ազգը ինքնաճանաչության հասցնելու անհրաժեշտությունը Շմավոնյանին թելադրում են հայերեն թերթ հրատարակելու միտքը։ Տպագրական աշխատանքի փորձը և օգնական գործիչները վստահություն են ներշնչում նրան, և վճիռը կայացվում է։ 1794 թ. օգոստոսին Շմավոնյանը տպագիր մի

⁵ Տե՛ս Հայկ Խաչատրյան, Մադրասի տպագրատան պատմությունից (ՀԱՄՀ ԳԱ կրթչ հասարակական գիտությունների, 1984, № 3)։

ծանուցում է տարածում, ուղղված Մադրասի «Բարեպաշտ պարոնաց և մաքրակենցաղ տիկնաց», որում հայտնում էր առաջիկայում «Ազգարար» անվանումով ամսագիր հրատարակելու դրոշմը: Նա խնդրում էր բաժանորդագրվել՝ ծանուցագրի վրա նշելով անունը և պահանջվող ամսաթիվը: Քանակը՝ գինը սահմանված էր 1 հուն (ռուսական 2,5 ռ.):

Հոկտեմբերի 16-ին լույս է տեսնում հայկական պարբերաթերթի առաջին համարը: Պատմական այդ իրողության առիթով պրոֆ. Լեոն Գրեյ է. «Այդ այն մեծ օրն էր, երբ հայ ազգը, կարելի է ասել հաստատապես, մտնում էր քաղաքակիրթ ազգերի ընտանիքի մեջ»: Թե որպիսի լրջությամբ էք Շմավոնյանը ձեռնարկել լրագրական գործը, երևում է «Ազգարարի» առաջին համարի մուտքի խոսքից («Առաջաբանություն»): Ամսագրի խմբագիրն, այստեղ ներկայացնում է հստակ մի ծրագիր, որի համաձայն նա առաջին հերթին պետք է տպագրեր դաստիարակչական հոդվածներ և այդ բնույթի թարգմանական նյութեր: Այնուհետև պիտի ջանար հորդորել գիտնականներին (անշուշտ նաև գրողներին), որպեսզի նրանք հրապարակեն իրենց աշխատությունները: Այս երկու հիմնական խնդրից հետո միայն նա ծանոթացնում է ամսագրի կառուցվածքին (արտասահմանյան լուրեր, Անդրկովկասում ծագած պատերազմական իրադարձությունների կապակցությամբ՝ «չանալ առ ձեռս զլուրս ինչ ի տանէ Հայոց և Պարսից, զայնպիսի, որ չիցէ ձեր լուեալ» և այլն): Հիմնական այս բաժիններից բացի, եվրոպական թերթերի նմանությամբ Շմավոնյանը «Ազգարարում» պետք է զետեղեր ապրանքների շուկայական գները, առևտրական լուրեր, հերթական ամսվա տոների օրացույցը, նավերի չվացուցակը և այլն:

Գիտակցելով իր ձեռնարկած գործի կարևորությունը՝ Շմավոնյանը «Առաջաբանություն» մեջ իր ամսագիրը «Նոր հորինվածք և միանգամայն նոր երևույթ է» համարում իր դարում, ուստի ընթերցողներից խնդրում է բարձր չափանիշներով (աջանոնի իմաստություն) ամսագրի նյութերը քննելու փոխարեն «քաղցրություն» նախը զանազան վաստակա՝ զայս է. եթէ հնարաւոր օգնական լինիլ պայծառութեան ձեռնարկութեանս, առ ի մխիթարութիւն ազգին մերոյ» (Ազգ., 1794, № 1, էջ 5):

Հայ իրականության մեջ իր նախորդը չունեցող «Ազգարարը» զանազան է պատճառում կուռ հրապարակախոսական ուղղվածությամբ, որի հիմքում ընկած է առաջին սերնդի լուսավորիչների արժարժած հիմնական պրոբլեմը՝ Մայր հայրենիքի ազատագրման և սեփական երկրում արժանապատվորեն ապրելու խնդիրը: Այդ նպատակին հասնելու միջոցները, թեև տարբեր մակարդակներով, քննարկվում էին թղթակիցների և հրապարակախոսների հոդվածներում ու նամակներում:

Ամսագրի հրապարակախոսները հիմնականում շորսն էին, որոնցից իր անունով հոդվածներն ստորագրել է Թադեոս քահանա Սոգինյանցը: «Բարեկամ» և միաժամանակ «Ուրախակից» ծածկանունով ստորագրել է երիտասարդ բանաստեղծ, վաճառական և տաղանդավոր հրապարակախոս Սեթ Սամյանը: «Հայորդի հայ» և «Ազգակից» ծածկանունները դեռևս վերծանված չեն, թեև կարծիքներ են հայտնվել, թե այդ երկու ծածկանուններով ստորագրել է ամսագրի խմբագիրը, ինչպես և ասվել է, թե «Հայորդի հայը»՝ Բնդրամյանի, իսկ «Ազգակիցը»՝ Շահամիրյանի ծածկանուններն են եղել:

Թադեոս Սոգինյանցը համաքաղաքացիներին ծանոթ էր և՛ իբրև ազգաքահանա, և՛ 1791 թ. տպագրված «Ողբ Հայաստանեայց» պոեմով, որի մասին խոսք եղավ արդեն: Այդ պոեմը, որ գրված է Մ. Բաղրամյանի «Նորոտնո-

© 1960-ական թվականներին մեր և արտասահմանյան հայագիտական գրադարաններում պահպանվում էր «Ազգարար» ամսագրի հավաքածուի մի քանի օրինակ միայն: Խորհրդակալությամբ պետք է նշենք, որ Գալուստ Կյուպենկյան հիմնարկության ջանքերով «Ազգարարի» հավաքածուն 1970 թ. վերատպվեց և գրվեց գիտական չրջանառության մեջ:

7 Լեո, Հայոց պատմություն, երրորդ հատոր, Երևան, 1946, էջ 1049:

րակ որ կ'ըլի յարգարժանի գործի անմիջական ազդեցութեամբ, աչքի է ընկնում բնական հաղթականութեամբ, բանաստեղծական պատկերների թարմութեամբ ու հաջորդաբարձրացող շարժումը շնչով: Սողոմոնյանցն այդ պոեմում Մայր Հայաստանի անունից արտահայտելով խոսքով դիմում է հայրենակիցներին, նրանց հոր-հորեղբայր թողնել ծովափայտ ախտը և մտնել «քաջութեան հանդես»: Նորոգումն անհնար մի բան չէ, գրում է բանաստեղծը, պետք է օրինակ առնել եվրոպական ազգերից, անգլիացիներից, իսպանացիներից, որոնք նույնպես, ժամանակին քնից արթնանալով, զգացել են ազատության քաղցրությունը և, հետևելով իմաստության, մեծ ջանքերի գնով ձեռք բերել այն: Ժամանակն է, որ հայերը նույնպես զգաստանան և կարողանան տեր կանգնել իրենց ժառանգությանը՝ հայրենի երկրին:

«Ազգաբազմի» հրապարակությունը, որին մեծապես օժանդակել էր և Սողոմոնյանցը, գեղարվեստ է նրան: Ամսագրի երկրորդ համարում նա մի բանաստեղծությունում շնորհավորում է «Ազգարարի» ծնունդը, այն համեմատում ժողովրդային աղաճնու հետ, որը ձիթենու շյուղով ավելանում է ազգի նորոգման լուրը: Հովսեփ Արղունյանի կոնդակների թարմ տպավորության տակ նա հաղթարթում է, որ աստված քաղցրացրել է ոռոսաց կայսրուհու աչքը հայերի վրա և ութախութությունը կիսում է ընթերցողների հետ:

Ճայթեաց 'ի մեզ լոյս ի յարևմուտէ,
զընորհս ողորմութեան վեհագոյն գահէ,
կայսեր ըռոսաց Եկատերինէ,
յաղթող թագուհւոյն կայսերազարմէ:

Եստեղծ հայերի նկատմամբ կայսրուհու ցուցաբերած ուշադրության մասին, Սողոմոնյանցը մաղթում է, որ նրա Բարձրության գահը հաստատուն մնա:

Փրկածս ծննդյան և նոր տարու առիթներով գրած իր շափածո խոսքում Սողոմոնյանցը, եթե ծերերի համար Ամենաբարձրալից խոհանություն է խնդրում, երիտասարդների համար ողջախոհություն, իսկ մանուկների համար գիտության սեր, միտք ու հանճար, ապա հանուն ազգի՝ փրկության զորավոր միջոցներ է աղերսում, գրական ուղի հարթելով Մ. Թադևոսյանի նշանավոր «Տէր կեցո զՀայս» բանաստեղծության համարձեց նա գրում է.

Ով տէր ողորմած, Աստուած մարդասէր,
Որ քով գթութեամբ անուանեցար սէր,
Անկեալ մեր ազգիս անօգնականի,
Ջեռամբ քով կանգնեա՛ և յարո՛ մեզ Տէ՛ր,
Ժողովեա՛ 'ի մի գի եմք յոյժ ցրուեալք,
Անտերունջ հոտից գոլով նմանեալք:

(Ազդ., 1796, № 16, էջ 670):

Թեև «Ազգարարի» էջերում Սողոմոնյանցի տպագրած հրապարակախոսական բանաստեղծությունների թիվը սահմանափակ է, բայց նա մշտապես սգնում է Շմավոնյանին և հենց իր բանաստեղծություններից մեկում ներումն խնդրելով ընթերցողներից տաղաչափական գրեթեների դեմ մեղանշելու համար, անհամբարանքի հավաստում է իր հավատարմությունը նրանց. «ցոր-թան ժամանակ՝ մնալ կենդանի, պատրաստի ծառայ նայ ձեզ լինիցի»:

«Հայ նոր գրականության պատմության» առաջին հատորում զետեղված «Մեսրոպ Թադևոսյանի բանի հեղինակ, բանասիրական գիտությունների թեկնածու Ռուզան Նանումյանը, Ենիքերով բանասեր Ե. Ալպոլադյանի «Գրկնված սխալներ» հոդվածի վրա, այդ բանաստեղծության հեղինակ է համարում «Հայելի կալկաթյան» օրաթերթի խմբագիր Հովհ. Տեր-Հա-կոբյանին:

«Ազդարարի» հրապարակախոսներից բանաստեղծական իր տաղանդով, հարցադրումների լրջությամբ և մամուլի գործերի լավատեղյակությամբ առանձնանում էր նոր շուղայեցի երիտասարդ բանաստեղծ Սեթ Սամյանը, որը գրում էր «Բարեկամ» ժածկանունով: Ազգային կյանքի առաջընթացի շահագրգռությամբ տոգորված նրա շափածո հոգվածները յուրատեսակ քարոզներ ու ծրագրեր էին, գրված ընթերցողներին միանգամայն մատչելի հայերենով: «Ազդարարի» առաջին համարում տպագրված իր ծավալուն հոդվածում նա շնորհավորում է ամսագրի քանակաճեղճությունը և մաղթում, որ այն լինի երկարակյաց և արժանանա հայրենիքում շարունակվելու բախտին: Առաջին հայ լրագրողը հայ առաջին պարբերաթերթին խորհուրդ է տալիս ուսումնասիրել օտարալեզու լրագրողների աշխատանքի ոճը և հասկանալ, թե նրանք ինչպե՞ս են հասել այն մակարդակին, որ կարողանում են հաշվել երկնքի աստղերը: «Ազդարարը» պետք է լինի նախանձահույզ և աշխատասեր, գրում է նա, կարողանա ունկնդրել խրատներին: շարունակաբար գրական գործեր հրատարակելով, ընթերցանության նյութ տա ազգի անդամներին և որ կարևորն է, լինի ճշմարտախոս:

Սեփական տան, Հայաստանի ազատագրության գաղափարը, հայրենի հողի վրա ազատ կյանք ստեղծելու բաղձանքը դարձյալ ու դարձյալ զբաղեցրել են «Բարեկամի» միտքը, նրա բանաստեղծական խոսքին տալով համազգային ակնկալիքներին համապատասխան հնչեղություն: Այս իմաստով հետաքրքրական է նրա 6-րդ հոգված-բանաստեղծությունը, որում ներկայացվում է գաղութահայության փրկության ծրագիրը: Այն, պետք է ենթադրել, մշակված էր Հ. Շամվոնյանի, թերևս նաև Թ. Սոգինյանցի մասնակցությամբ: Վկայակոչելով հնդկահայ վաճառականների վերջին տարիների անհաջողությունները Ֆիլիպիններում, Ինդոնեզիայում, Չինաստանում և այլուր, նա հայտնում է, որ եթե նախկինում հայերը մեկ հարյուրին հարյուր էին շահում, ապա այդ օրերին այնպիսի խոշոր կորուստներ ունեին, որ ասես, կամովին իրենց ունեցվածքը նետում էին կրակի մեջ: Ժամանակն է գիտակցել, որ օտար հողը չի կարող հայրենիք դառնալ, ուստի՝ բանաստեղծը հանձնարարում է «Ազդարարին»՝ ասել հայերին, որ նրանք անտեղի են վատնում իրենց ունեցվածքը, որովհետև և՛ ժամանակներն են փոխվել, և՛ մարդիկ: Նրանց պետք է տալ հետևյալ վճռական խորհուրդը.

Առեք զգանձ ձեր դուք ի միաբան,
Գնացեք իսկույն աշխարհն Հայաստան,
Ձի այն է ձեր տուն և ձեր է միայն
Արժան է լինիլ և ձեր գերեզման:

(Ազդ., 1795, № 6, էջ 74):

Հայրենիք գնալու համար, սակայն, նրանք պետք է նախ իրենց հողի տերը դառնան: Նա համոզմունք է հայտնում, որ Հայաստանի ազատագրման գործը կիրակտնացնեն քրիստոնեական պետությունները, և մատնանշում է այն միջոցները, որոնց պետք է դիմեն հայերը.

խորհուրդ արարեք մտօք տքնութեամբ,
Եվ հայցուածագիր տուք խոնարհութեամբ,
Քրիստոսադավան մեծ թագաւորաց,
Ձի փրկեսցեն ձեզ ի բռնաւորաց:
Գրեցեք նոցա զայս միաբերան,
Ձի աշխարհն ձեր է՝ բնակարան,
Տուք վկայութիւն հատորք Սուրբ Գրոց,
Որ երկիրն այն, ասէ՝ է՝ հայոց:

(Ազդ., 1795, № 6, էջ 75):

«Բարեկամն» այդ ծրագիր-հողվածում ներկայացնում է նաև ապագայում հայրենի երկրի բարեշինության, կրթական գործի ծավալման, գիտությունների, արհեստների և երկրագործության զարգացման մի ընդարձակ ծրագիր:

Հարություն Շմավոնյանը շատ բարձր է գնահատել իր «վսեմախոհ, պատվական» աշխատակցին, նրա գրավոր վաստակը համարել իբրև պարզ հայելի: Նրան ուղղված իր շերտ խոսքում խմբագիրը նշում է, որ «Բարեկամը» իբրև լրագրող՝ եղել է «հանդիմանող և սաստող», այլև «գրգռող ու սփռփիչ»: Նա գտնում է, որ «գիտության, իմաստության և թարգմանչի շնորհները նրան տրված են ի վերուստ»: Այս գնահատականը հիմք է տալիս մեզ ասելու, որ Սեթ Սամյանը «Ազգարարի» համար նաև թարգմանություններ է կատարել «ոտար լեզուներից»: Թադեոս Սոգինյանցը իր հերթին «Ողջունատուութիւն հանդերձ օրհնութեան» խորագրով մի բանաստեղծություն է նվիրել «Բարեկամին», որում նրան անվանում է «քաղցրաձայն արի խոսնակ»: Հասակը թեև մանկական, բայց նա խրատներ է տալիս ազգին՝ իմաստուն ալևորի նման:

Հետաքրքրական երևույթ է այն, որ մեր առաջին պարբերաթերթի էջերում ծավալվել է նաև բանավեճ, որը նվիրված էր ժամանակի ամենահրաապ խնդրին՝ հայության գոյավիճակին և նրա հետագա անելիքներին: Այդ բանավեճն ինքնին վկայում է հնդկահայ գաղթօջախի մտավորականության քաղաքացիական ակտիվության մասին: Բանավեճի մասնակիցների հողվածները տպագրվել են «Հայորդի Հայ» և «Ազգակից» ծածկանուններով, որոնք, ինչպես առիթ ունեցանք նշելու, վերծանված չեն առ այսօր:

«Հայորդի Հայ» ստորագրությունը կրող չափազանց հանգամանալից հողվածի հեղինակը հրապարակախոսական խոսքի փայլուն միջոցներով և համեմատություններով կշտամբալից խոսք է ուղղում իր ազգակիցներին, նրանց վեհերոտ ու պասիվ պահվածքի համար: Հողվածագիրը, որ հեռու է հակակրոնական քառուներ կարդալու մտքից, աղոթքների միջոցով Տիրուհի բարիքներ հայցելու փոխարեն նրանց կենդանի գործի է կոչում: Առանց դրան նա անհնար է գտնում հասնել ապահով կյանքի, փառքի կամ ազատության: Պատմությունից և եվրոպական գրականությունից քաղված մի շարք օրինակներով, ժողովրդական խորիմաստ զրույցների միջոցով նա փորձում է խոսքը հասցնել ընթերցողին, ինքնաճանաչության հասցնել նրան: Իր հիմնական միտքը նա հողվածի վերջում ձևակերպում է հետևյալ չափածո տողերով.

Հավատացե՛ք հայք պակասութիւն ձեր,
Սիրով ջանացե՛ք միաբանութեան,
Ժողովեցարուք ի քննութիւն ձեր,
Կշռեցե՛ք զձեզ ընդ այլոց ազգաց,
Ճանաչեցե՛ք ձեզ անաչառութեամբ,
Խորհեցե՛ք անդէն ըզել փրկութեան,
Եւ գտչիք յայնժամ ամենայն բարի:

(Ազդ., 1795, № 10, էջ 312):

Հետևեցե՛ք հոռմեացիներին և աշխարհի այլ լուսավոր ազգերին, գրում է նա, որոնք աշխարհին օրենքներ են տվել. չէ՞ որ իրենց պատմության որոշ փուլերում նրանք նույնպես հասել են անկման եզրին, բայց արիացել են միաբանությամբ և ազատագրվել՝ ստակալ ջանիլու: Եվ այսպես, «Հայորդի Հայը» խնդրում է իր ընթերցողներին. եղե՛ք միաբան, սիրեցե՛ք միմյանց, խորհեցե՛ք և ելք որոնեցե՛ք, ահա այնժամ միայն ձեր աղոթքները տեղ կհասնեն:

Ամսագրի 11-րդ համարում «Հայորդի Հայի» հարցադրումներին առարկում է «Ազգակիցը», նրա համոզմամբ միմիայն աշխատանքով հնարավոր չէ բարձրացնել ազգը. ժողովրդին նախ հարկավոր է կրթել, ուսում տալ նրան, որովհետև «ամենայն առաքինական և իմաստնական գործն կախնալ կայ ի ձեռս ուսմանց»։ «Նախ ուսումնարան, ապա վայելչութիւն», գրում է նա։ «Հայորդի Հայի» ընդդիմախոսը միաժամանակ գանգատվում է ժամանակի բաժրերից, սոցիալական անհավասարության հոռի հետևանքներից։ Մարդիկ պատիվ են տալիս ունեորեններին և անարժան անձանց, իսկ ստորին դասին պատկանողներին, եթե նույնիսկ նրանք օժտված են մեծ արժանիքներով, անարգում են։ Այս առիթով բանավիճողը վկայակոչում է ֆրանսերեն լեզվով «տաղօրեն» ասված բարոյախրատական մի ոտանավոր, որը մեջ է բերում հոգվածում, իր թարգմանությամբ¹⁰։

Պատիւ մարդկայնոյ ոչ են ծննդական,
Ոչ հարկ մեծատանց, ոչ փոքուց խափան,
Հնտրեալք են նոքա, զոր ջանիւ հոգան,
Կեալ պարկեշտ վարուք առաքինական,
Այնու որոշի զպատիւ ինքնական,
Ոչ եթ մարդ բնութեամբ, այլ և բանական։

(Ազդ., 1795, № 11, էջ 366)։

Այն, որ «Ազգարարի» հրապարակախոսը եվրոպական լուսավորական-նության սկզբունքների լավատեղյակությամբ մերժում է քաղաքացիների արժանիքների գնահատման անարդար շափանիշը, մեկ անգամ ևս խոսում է Մադրասի գաղթօջախի առաջավոր անհատների զարգացման պատշաճ աստիճանի, միջազգային իրադարձությունների և քաղաքականության՝ նրանց իրազեկության մասին։

«Հայորդի Հայը» շտապում է պատասխանել «Ազգակցին»։ Սրամիտ մի արտահայտությամբ նա այն միտքն է հայտնում, թե զարմացած է նրա քաջասրտությունից, որովհետև «Ազգարարի» ծննդյան օրվանից մինչ այսօր, նրա սահմաններում «Ազգակիցը» առաջինն է երևացել «զինաւորեալ»։ Այնուհետև նրա հոգվածին պատասխանում է ըստ էության։ Նա նշում է, որ ուսման կարևորության հարցում իրենք չեն հակադրվում, որովհետև այն, ինչ նա գրել է հստակ ոճով, ինքը տգիտությունը ողբացել է «մթին երկարաբանութեամբ»։ «Հայորդի Հայը» բացատրում է, որ ջանացել է այն միտքը հայտնել, որ «ուսումն ի վերայ աշխարհի է, և ոչ ի երկինս, ուստի գտանել ջանան ի ձեռն անհիմն աղօթից», մի բան, որ հաստատվում է իր հոգվածին կցված յոթ տեղ շափածո խոսքից։ Նա գրում է, թե դրանով ինքը ցանկացել է օգնել ընթերցողներին, հասնելու ինքնաճանաչության և հասկանալու, որ ուսման, փառքի, հարուստի և ազատության գործում եղած թերությունները ոչ միայն կարելի է վերացնել, այլև այդ արժեքները ձեռք բերել և պահպանել։

Ինչ վերաբերում է սոցիալական անարդարությունների խնդրին, ապա «Հայորդի Հայը» դրսևորում է այդ հարցի մասին ունեցած իր կայուն սկզբունքները։ Աշխարհի ստեղծման օրվանից առ այսօր, գրում է, նա բաժանումը կատարված է, պատիվները տրվում և տրվելու են հարուստներին. այդ նրանց անկապտելի իրավունքն է։ Սակայն աղքատներին նույնպես կարելի է և պետք է պատվել, եթե նրանք ունենան քաղցր բարք, խոհմություն, պարկեշտություն և այլ բարեմասնություններ։ Այլապես, եթե «Ազգակցի» ցանկացածով լինի, ապա «պարտ է քեզ դնիլ հիմն նման ֆրանսու, զի յետ պատրաստելոյ խոհարարին զկերակուրն, բազմեսցի ընդ Տեառն իւրում ի սեղանի և լիցի հաւասարութիւն ամենեցուն» (Ազդ., 1795, № 12, էջ 429)։

¹⁰ Ցավոք, ֆրանսիացի բանաստեղծի ինքնությունը հայտնի չէ մեզ։

Սույն բանավեճը, որն իր լրջությամբ աներկբայորեն բարձրացրել է ամսագրի բարոյական կշիռը, միաժամանակ գաղթօջախի հայ մտավորականության գաղափարական խմորումների արտահայտությունն էր։

«Ազդարարի» առաջին համարում տպագրվել է նաև Շահամիր Շահամիրյանի հոդվածը, որը շնայած գրված էր նամակի ձևով, բայց աչքի էր ընկնում իր հրապարակախոսական ուղղվածությամբ։ Նա պատասխանում էր անգլիացի բժիշկ Ջեմս Անդրսանի՝ մոտ անցյալում իրեն ուղղված այն հարցին, թե ովքե՞ր են հայերը, և ո՞րն է նրանց լեզուն։ Այսպիսով հայ լրագրության ծննդյան օրն իսկ Շահամիրյանը և Շամվոնյանը նպատակային ձևով ներկայացնում են իրենց ազգությունը, ա՛յն ազգությունը, որը սերում է Նոյից, խոսում Ադամի լեզվով, ապրում Նոյից ժառանգություն ստացած Արարատյան երկրում, իբրև բնիկ ժողովուրդ։ Շահամիրյանն, այսես, անուղղակիորեն օրհնում էր ամսագրի ծնունդը, նրան շնորհում ազգի մեծության և ազնվության վկայաթուղթը։

Շամվոնյանն իր ստորագրությամբ թեև հոդվածներ չէր տպագրում, բայց առանձին հոդվածների առիթով նրա գրած ծանոթությունները, պատասխանները՝ նամակներին, բացատրությունները, երբեմնապես նաև անստորագիր հոդվածները, հնարավորություն են տալիս գաղափար կազմելու նրա ժողովրդային սկզբունքների մասին։ Անաչառ էր Շամվոնյանը, զգայուն՝ հանրային կյանքում նկատվող թերությունների նկատմամբ։ Անսահման ուշադիր՝ երիտասարդ թղթակիցների կամ ուսումնասուն պատանիների հանդեպ։ Նա մեկ անգամ չէ, որ կշտամբում է հայրենակիցներին, երբեմն քահանաներին՝ գաղթօջախում տեղի ունեցող խռովությունների առիթով։ Խրմբագրական հոդվածներից մեկում, խոսելով հարևան երկրներում տիրող քաղաքական կացության մասին, նա քննության է առնում նաև հնդկահայերի վիճակը, որը հուսահատական է գտնում։ Վաճառականները հաջողություն չունեն, ռամիկները կորցրել են երբեմնի լավ հատկանիշները. առասպարակ ազգը տգիտության մեջ է։ Իբրև հրապարակախոս-լուսավորիչ, նա խոսքն ավելի ազդու և տպավորիչ դարձնելու նպատակով ինչ-որ շափով խտացնում է գույները։ Մինչդեռ տեսնում ենք, թե այլազգիների ուսման պտուղն իբրև ջա՛հ ինչպես է վառվում խոռ գիշերին, այնինչ, երբ նայում ենք մեր ազդին, տեսնում ենք նրան ոչ միայն տառապած, այլև ամբողջովին պատած տգիտությամբ. «...Ո՞վ Հայկ, սկիզբ և հեղինակ ազգիս մերից հայկազանս. եթե հնար իցէր, յառնելն քոյ յայսմիկ դարոյ տեսանել յետեւողաց քոց՝ հաւատամք քաջութիւնդ ամենայնիւ սպառազինեալ ոչ բաւեր ընդդիմանալդ տգիտութեան, փոխանակ քաջին Բելայ, զոր աիրեալ կայ մեզ» (Ազդ., 1795, № 8, էջ 209)։ Շամվոնյան-լուսավորիչն այս հարցադրումներով ձայնակցում էր «Ազդարարի» հրապարակախոսներին և ամեն կերպ քննադատել իր հայրենակիցների լուսավորության գործին։

«Ազդարարի» հարկադրական դադարից հետո նույնպես Շամվոնյանը շարունակում է իր լուսավորական-հրատարակչական գործունեությունը և, օգտագործելով յուրաքանչյուր գրքի հրատարակության սուրճը, դրանց առաջաբաններում կամ Հիշատակարանում հրապարակում է ուսուցողական իր խոսքը։ Այն հիմնականում ուղղված էր՝ երիտասարդությանը, որոնց նա մտավոր լուրջ աշխատանքի էր կոչում։

Մեծ արժեք է ներկայացնում 1797-ին Մադրասում տպագրված «Գիրք անուանեալ ղեկաւար մանկանց» աշխատության «Վերջաբանութիւն գրքոյս առ սիրելի մանկունս հայոց» բաժինը, ինչպէս նաև հայոց յեզվի պաշտպանության, կյանքում բարոյական արժեքների կարևորության և հայրենի երկրին՝ Մայր Հայաստանին հավատարիմ լինելու վերաբերյալ մի ավարտուն հրապարակախոսական տրակտատ է։ Այստեղ արտացոլվել են մեծ լուսավորչի և մանկավարժի գործնական հայրենասիրական գաղափարները։ Այդ վերջաբանում է Շամվոնյանը բարեգործության և ազնվության կոչում մատաղ սերնդին, հորդորում նրանց անկեղծ սիրով սիրել իրենց ազգն ու երկիրը՝ «Մի յուսայր

ի սնոտի իրրս աշխարհի, այլ յամենայն զորութենէ ձերմէ յուսացեք պատուելի ազգս և մանուկակարոյս երկիրն ձեր և երբեք մի՛ մոռանայցեք ամութանքն, ... զի զպտուղն աշխարհին մերոյ կթեն ձեռամբ և աշխատանք մերոյ և վայելեն բռնավորքն մեր»։ Իբրև հայերի թշվառութեան միակ դարման, նա խորհուրդ է տալիս սիրել ընթերցանութիւնը՝ «հայոց տառի և բառիւ», մանուկներին հասկացնել այս գրքի նշանակութիւնը, որը լի է իմաստութեամբ և հանճարով, բացում է բանականութեան մտքի աշքը։

Շմավոնյան-հրապարակախոսը միաժամանակ հմուտ խմբագիր էր և հրատարակչական գործի կազմակերպող։ Գործիմաց երիտասարդներից, որոնց անվանում էր վերակացուներ, նա ստեղծել է մեր լրագրութեան պատմութեան մեջ առաջին խմբագրական մարմինը, որին էր վերապահված նյութերի ընտրութեան և դրանք ընդունելու իրավունքը։ Նախանձելի ներատեսութեամբ նա թղթակիցներ էր որոնում, հանձնարարութիւններ տալիս առևտրական ճանապարհորդութեան մեկնող համաքաղաքացիներին, իսկ նրանց, որոնք չէին ցանկանում թղթակցել իրենց անուններով, թույլատրում էր օգտվել ծածկանուններից։ Նման հոգվածագիրների համար հատուկ արկղ էր կախված եկեղեցու զավթում։

Ազատ ասպարեզ տալով հանդերձ իր թղթակիցներին, Շմավոնյանը բոլորովին չէ, որ իրեն ազատ էր համարում պատասխանատվութիւնից։ Այդ առումով նա շրջահայաց էր, ինչպես ամեն մի ճշմարիտ խմբագիր։ Այսպես, հավանաբար վերակացուների հանձնարարութեամբ տպագրելով Ա. Բ. Ժածկանունով ստորագրված մի նամակ, որում խոսվում էր Հովսեփի էմինի «Կեանք և անցք Յովսեփի էմինի հայի միոյ» գրքի մասին (տպագրված Լոնդոնում, 1792 թ.), Շմավոնյանն անհրաժեշտ է գտնում դրան կցել իր ժանոթութիւնը, գիտակցելով, որ այդ նամակում արտահայտված անընդունելի մտքերին հետևողներ կգտնվեն¹¹։ Շմավոնյանը հայտնում է, որ ընայած ժամանակի սղութեան պատճառով գիրքը չի կարգացել, բայց առաջիկայում այն կկարգաւ գրքի նյութը «ամենայն զգուշութեամբ» կհաղորդի ընթերցողներին։ Եվ քանի որ Ա. Բ.-ի նամակում Հովսեփի էմինը քննադատվում էր այն բանի համար, որ իր ազգին հայերին խրատելու փոխարեն այլոց լեզվով է խոսում՝ այսուր ազգի վատահամբավութիւնից», Շմավոնյանը կողմնորոշում է ընթերցողներին։ Հովսեփի էմինին նա ներկայացնում է որպես մի գործչի, որը շրջագայել է բովանդակ Հայաստանում, սիրում և գնահատում է իր ազգը և աշխարհը, ապրել և կրթվել է խոհեմ ազգերի մեջ, ունի հարուստ կենսափորձ և օժտված է ազգի ընդունակութիւններով։ Նա համոզված է, որ հեղինակն ըստ արժանվոյն պետք է ներկայացրած լինի հայոց թագավորութեան սխառութիւնը, ինչպես և երախտագիտութեամբ արտահայտված՝ քրիստոնյա պետութիւնների մասին, որոնք պաշտպանում են հայերին և որոնցից մեծ օգնութիւն է ակնկալվում, որպեսզի «կարողասցուք վայելել զբնական ժառանգութիւնս մեր»։ Այնուհետև Շմավոնյանն ամփոփում է. անհնար է, որ օտար լեզվով տպագրված գիրքը այլ իմաստ ունենա։ Այս վերջին վճիռը մանավանդ հույժ կարևոր էր, քանի որ Ա. Բ.-ն իր նամակում նշում էր, թե էմինը օտար լեզվով իր ազգը և ժողովրդին տգետ համարելով և իրեն միայն գիտուն, կարծել է, թե մեծ համբավի կարժանանա։ Նրա կարծիքով, էմինի գրքի հիմնական գաղափարը՝ վերականգնելու հայոց պետականութիւնը, օտարազգի խոհեմ մտածողները քննելով, «մանկամտածական հնար» կանվանեն¹²։ Այս ամենից հետո զարմանք է հարուցում ակադեմիկոս Արտաշես Կարինյանի այն վճռական խոսքը, թե Շմավոնյանը «Ազգարարի» մեջ բավական որոշակի կերպով նկատում է, որ էմինի քարոզած գաղափարները ինքը համարում է անիմաստ և անընդունելի։ Անցնում է մոտավորապես մի տարի և 1795 թ. Շմավոնյանը նորից տպագրելով մի «նամակ»

¹¹ Ազգարար, 1794, № 4, էջ 182։

¹² Նույն տեղում, էջ 184։

նույն շափ որոշակի կերպով ցուցադրում է իր բացասական դիրքը Հովսեփ էմինի նկատմամբ¹³։

Ինչ վերաբերում է երկրորդ նամակին, որն, ի դեպ, տպագրվել է ոչ թե մեկ տարի, այլ մեկ ամիս անց, 5-րդ համարում (միայն թվականի փոփոխությամբ), ապա այն՝ նույն ճեղքի նախնա թղթակցությունն է, որում էմինի գիրքը՝ «աղքատ», իսկ հեղինակը «փշախոս» է անվանվում։ Առհասարակ Ա. Բ.-ի նամակները զավեշտական են թե՛ իրենց ձևի, թե՛ բովանդակության առումներով և թե՛ արտահայտչական եղանակներով։

Հարություն Շմավոնյանի կազմակերպչական ունակությունների շնորհիվ «Ազդարարը» հարուստ լրատվություն է հրապարակել ինչպես Հնդկաստանի հայ գաղթության առօրյայի, այնպես էլ եվրոպական երկրներում տեղի ունեցող պատերազմական իրադարձությունների վերաբերյալ։

«Ազդարարի» համարներում կայուն տեղ ունեն «Ազդարար» և «Լուրճ Եւրոպիոս» լրատվական բաժինը, որում հրապարակվում էին եվրոպական թերթերից քաղված նորությունները։ Այսպես, բազմաթիվ հաղորդագրություններ են տպագրվել նվիրված Ֆրանսիայի դեմ մղվող կռիվների մանրամասներին, լեհաստանի երրորդ բաժանմանը և այլն։

Շմավոնյանը հաղորդումների մի շարք է նվիրել Աղա Մահմեդ Խանի արշավանքներին։ Լրատվության պաշտոնական աղբյուր ընտնելով, նա կարողացել է Բասրայում գտնել իր «սեփական թղթակցին», որը նամակներ էր ստանում Բաքուից, Բաղդադից և նույնիսկ Շուշիից և դրանց բովանդակությունը հաղորդում Շմավոնյանին։ Այդ հաղորդաշարը արժանահավատ սկզբընաղբյուր է, որը վկայակոչվում է պատմաբանների կողմից։

«Ազդարարի» հրապարակախոսությունն ուներ ընդգծված ոռոսական կողմնորոշում։ Հնգկահայ գործիչները Հայաստանի ազատագրման հեռանկարը կապում էին ոռոսական կառավարության օգնության հետ և հավատում նրա ազատագրական միսիային։ Թե որքան հիմնավոր էր նրանց հավատն այդ ուղղությամբ, երևում է մասնավորապես Հովսեփ Արղությանի՝ 1793 թ. հունիսի 20-ի շատ հետաքրքրական կոնդակի մի խոստովանությամբ ևս։ Նկարագրելով 1787—1791 թթ. ոռոս-թուրքական պատերազմների ռազմաբեմի իրադարձությունները, որին մասնակից էր և ինքը, Թուսաստանի հայոց առաջնորդը խորին ցավով հայտնում է զորահրամանատար Գր. Ա. Պոտյոմկինի հանկարծաստ մահվան լուրը և ավելացնում. «Ահա որպէս աշխարհ, նոյնպէս և տառապեալ ազգ մեր, զրկեցաւ ի մեծափառ պաշտպանէ մերմէ, ո՞րոյ մտաց ձգտումն վասն մեր, էր նորոգութիւն մեծին Հայաստանեայց՝ և կանգնումն անկեալ իշխանութեան նորա» (Ազդ., 1794, № 1, էջ 17—18, ընդգծումը մերն է—Մ. Մ.)։

Արղությանն այնուհետև պատմում է, թե ինչպես է ընդունվել Եկատերինա Երկրորդի կողմից, արժանացել պարգևների և նորահիմն Գրիգորուպոլիս քաղաքի կառուցման համար դրամական օգնություն ստացել։ Կարճ ժամանակից նա Սանկտ Պետերբուրգի հայոց եկեղեցում պատարագի հանգիստաժողովարարություն է կատարում և պատկառազու մաղթանք կարդում ի պատիվ կայսերական ընտանիքի։ Ինչպես հաղորդում է նա իր կոնդակում, այդ պատարագը շատ մեծ տպավորություն է գործում հրավիրված բարձրաստիճան հյուրերի վրա։ 1795 թ. Շմավոնյանը, իր հերթին հիշեցնելով Եկատերինա Երկրորդի «զանապիւլի գթածական ողորմածության մասին, առ ազգս մեր», կոչ է անում այդ վերաբերմունքին պատասխանել երախտագիտական խոսքով։ Ամսագրի հաջորդ, 16-րդ համարում արդեն, նա հայտնում է, որ հնդկահայերը շնորհակալական գիր են ուղարկել ոռոսաց կայսրուհուն։ Եկատերինա Երկրորդի մահվանից հետո նույնպես հնդկահայերը գիմումներ են ուղարկում և՛ Պավել Առաջինին, և՛ Ալեքսանդր Առաջինին։ Պահ-

13 Ա. Բ. Կարինյան, Ակնարկներ հայ պարբերական ժամուկի պատմության, հ. 1, Երևան, 1956, էջ 197—198։

պանվել են մադրասահայերի՝ հասարակաց երկու ժողովների արձանագրություները՝ տպագրված Շմավոնյանի տպարանում, որոնք հրապարակել է բանասեր Արամ Երեմյանը¹⁴ 1805 թ. նոյեմբերի 17-ին կայացած ժողովում Մադրասի առաջավոր քաղաքացիները որոշում են նամակ ուղարկել Ալեքսանդր Առաջինին և Վրաստանի կառավարչապետին։ Ելույթ ունեցողները, գուհունակությամբ խոսելով Վրաստանի և Ղարաբաղի՝ Ռուսաստանին միացման մասին, նշում են, որ միմիայն Ռուսաստանի հովանավորությամբ է, որ կարող է իրականանալ նաև հայերի փրկությունը։ Ժողովի նախագահն էր նազար Հակոբյան Շահամիրյանը. նրանից բացի, խանդավառ ճառերով հանդես են գալիս Թ. Սոգինյանցը, Ավետ Սեթյանը, Գրիգոր Սամյանը, Սեթ Սամյանը և ուրիշներ։

Հարույթյուն Շմավոնյանն իր ելույթում այն միտքն է հայտնում, որ ռուսաց գթությունը հայերի նկատմամբ պայծառ է, ինչպես արեգակը։ Ռուսաց անհաղթ կայսրը, ասում է Շմավոնյանը, ազգությամբ հայ չլինելով, սիրում է մեր ազգը և փրկիչ ու առաքյալ է մեզ համար։ Հատուկ աղոթքով նա երկար կյանք և հաղթանակներ է մաղթում «հայոց աշխարհի և հայ ազգի պաշտպանին»։

Հաջորդ ժողովում, 1806 թ. հունվարի 28-ին, 35 ժողովականներ հոտընկայա կարդում և ստորագրում են Ալեքսանդր Առաջինին և Վրաստանի կառավարչապետին (իշխան Պ. Յիցիանով) ուղղված նամակները։ Առաջինն ստորագրել էր՝

«Տէր-Յարութիւն Շմաւոնեան Մադրասիս հայոց և Աւագ քահանայ», երկրորդը՝ «Տէր-Թադէոս Տէր-Անդրէասեան Սօգինեանց»։

XIX դ. 10-ական թվականներին թեև Շմավոնյանը թողնում է ապագաական-հրատարակչական գործունեությունը, բայց չի լքում հասարակական գործունեության ասպարեզը։ Այդ տարիներին նույնպես Եփրեմ կաթողիկոսը սիրով էր վերաբերվում նրան և նրան էր հանձնարարում գաղութահայության մեջ կազմակերպվող հանգանակությունների ու կտակված գումարների պաշտոնական ձևակերպումների հարցերը¹⁵։ Շատ հետաքրքրական է, որ երբ 1859 թ. Միքայել Նալբանդյանը «Հյուսիսափայլում» հրապարակում է իր նշանավոր նամակը՝ նվիրված հնդկահայերի կտակած գումարների ձեռքբերման հարցին և դրան կից տպագրում նաև համապատասխան կտակների բնագրերը, այդ թվում տպագրում է նաև Շմավոնյանի նամակը՝ ուղղված Եփրեմ կաթողիկոսին¹⁶։ 1819 թ. հոկտեմբերի 9-ի թվակիր այդ նամակում հայ հրապարակախոսը հայտնում էր, որ նոր նախիջևան քաղաքի լուսավորական ձեռնարկումների օգտին մադրասահայ Սարգիս Մատուրը մեծ գումար է կտակել, և ներկայացնում էր այդ կտակի պայմանները։ Նա կաթողիկոսի ուղարկությունը հրավիրում էր այդ նվիրատվության վրա, որպեսզի անհրաժեշտ ձևականությունները կատարվեն ժամանակին։

Ահա և հանդիպեցին։ Միքայել Նալբանդյանը և Հարություն Շմավոնյանը։ Եվ շէր էլ կարող այլ կերպ լինել։ Որքան էլ տասնամյակներով հեռու միմյանցից, հայ ժողովրդի երկու նվիրյալները պետք է հանդիպեին։ Աղգի քաղաքական վերածնության, նրա կրթության և բարոյանյութական վիճակի

¹⁴ Տե՛ս Հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի Մադրասի դրոշակակիրները (էջմածին, 1948, № 10—12)։

¹⁵ Շմավոնյանը մեծ համարում ուներ հայոց կաթողիկոսների և Ռուսաստանի թեմի առաջնորդների մոտ։ Հ. Արզումանյանը իր կոնդակներում նրան անվանում է «Բազմավաստակ և ջանասէր, համեստադարձ Տեր-Հարություն ավագ քահանա Եփրաղյի», «Հոգեմոլեմ Տեր-Հարություն ավագ քահանա, մեր սիրելի որդի»։ Եփրեմ կաթողիկոսը Շմավոնյանին դիմում է՝ «Իմ վաղեմնածանոթ հարազատ սիրելի», «Իմ վաղեմի հատուկ հավատարիմ սիրելի» խոսքերով։

¹⁶ Տե՛ս Միքայել Նալբանդյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, հ. 2, Երևան, 1980, էջ 362։

բարեկաման անկեղծ շահագրգռությամբ ապրող նախնական հավատարիմ էր Յադրասի լուսավորիչների և ազգային գործիչների ստեղծած ազնիվ ավանդույթին:

Եվ նա շարունակում էր ավանդույթը:

ПЕРВАЯ АРМЯНСКАЯ ПЕРИОДИЧЕСКАЯ ГАЗЕТА И ЕЕ РЕДАКТОР

М. А. МХИТАРЯН

Резюме

Журнал «Аздарар» (1794—1796 гг., Мадрас), заложивший основу армянской периодики, отражал передовые национальные идеи своего времени и продолжал сформировавшиеся в армянских колониях Индии лучшие традиции политической публицистики. «Аздарар» посредством различных газетных жанров пропагандировал необходимость консолидации армян в Армении и идею процветания нации и родины путем развития экономики и просвещения. Редактор «Аздарара» А. Шмавонян) высоко ценил усилия армянской церкви в деле сохранения нации, а также идею перехода Армении под покровительство России.